

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Дмитро Гапоненко

●

НІЖИНСЬКИЙ БЛАГОВІЩЕНСЬКИЙ МОНАСТІР: КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ (XVIII – XIX ст.)

Час гетьманського правління відзначився не тільки змінами у політиці і господарстві, а й запровадженням у культурному житті нового стилю і напрямку в архітектурі, що розвивалися, виходячи з церковних потреб, – це була доба українського (козацького) бароко. По всій Лівобережній Україні широкого розповсюдження набули величні монастирські барокові ансамблі, які стали шедеврами національної архітектури.

Барокова культура України відповідала основним естетичним засадам з характерним контрастом, динамікою та експресією, мальовничістю й триумфальністю. Водночас у ній широко використовувалися елементи, пов'язані з місцевими традиційними вподобаннями. За нових тенденцій споруда мислилася не як замкнута в собі самодостатня маса, а як частина просторового архітектурно-ландшафтного ансамблю. В цьому плані особливо показовими були монастирі, планово-просторова композиція яких підпорядковувалась ідеї урочистості, що надавало їй особливої піднесеності, святковості, гармонії і спокою. З цією метою – за певними принципами барокової архітектурної естетики – організовувалися ансамблі найрізноманітніших споруд навколо головного собору, які тісно пов'язувалися в просторовій композиції своїм масштабом і необхідним контрастом. Дзвіниця, келії настоятеля та ченців, трапезна, малі храми, каплиці, огорожі, брами та різноманітні господарські приміщення були ніби підголосками до головної теми¹.

Ніжинський Благовіщенський монастир розташовувався у центрі міста. На початку XIX ст. обитель була оточена з усіх боків кам'яною огорожею завдовжки 53 сажні*. Південний бік огорожі виходив на мостову – Московську вулицю (сучасна вул. М. Гоголя) і складався з 21 торговельної лавки, східна та західна частини монастиря межували з вулицями, які прямували до р. Остер (сучасні вул. 1-а Ліцейська та вул. С. Яворського), з північного боку – з приватними володіннями.

Усередині означеної території містився Благовіщенський собор – визначна пам'ятка української архітектури початку XVIII ст. Будівництво храму розпочалося на кошти митрополита С. Яворського у 1702 р. і тривало 14 років. Головним архітектором був призначений Г. Устимов², а серед майстрів, які брали участь у будівництві та оздобленні собору, збереглися відомості про ієромонаха Германа, котрий писав ікони для іконостасу майбутнього храму³.

Архітектура Ніжинського Благовіщенського собору незвична і єдина в своєму

роді. Вона являла собою оригінальну суміш українського та російського зодчества. Це п'ятибанный*, чотиристовпний**, дев'ятидільний за планом собор, в основі якого лежав хрест із рівними за довжиною раменами та заокругленими кутами, на жодному з яких не було традиційної напівкруглої вівтарної апсиди***. Між раменами хреста влаштовано чотири закруглені кутові прибудови, які не відділені стінами від внутрішнього простору собору, що не є типовим для подібних споруд барокової доби. Бані храму поставлені не на раменах хреста у відповідності до частин світу, як це робилося за стародавньою українською традицією, а по кутах на чотири стовпи, в чому можна прослідкувати відгомін давньоруських архітектурних традицій. У східну пару стовпів умонтували сходи, які вели до приміщення над вівтарем, що теж було незвичним. Під склепінням південно-східної бані з часом влаштували спеціальний майданчик, де певний час містилася бібліотека С. Яворського, тому її вікна закладені. У соборі яруси розташовувалися як у західній, так і в східній частинах храму. Взагалі він відрізнявся оригінальністю і недостатньою характерністю для української барокової архітектури початку XVIII ст⁴.

Нетиповим було і двоярусне розміщення вікон з наличниками на стінах кутових об'ємів. Цей прийом частіше використовувався в громадських будівлях того часу, а двоярусні ніші-лоджії із західної та східної сторін перетворювали собор у своєрідний зал для глядачів. Всефасадність будівлі підкреслювалася декоративними фронтонами*, розміщеними над входами з усіх боків. Портали** собору прикрашені парами великих аркоподібних віконних прорізів дещо витягнутої форми, що нагадували вітражі. Зовнішнє декорування храму майже не збереглося, лише в порталах присутні декоративні ніші, різноманітні за формою: крупні, ромбовидні, аркові. Верхи собору оформлені традиційно і завершувалися декоративними баньками грушовидної форми. Архітектура Благовіщенського собору, в композиції якого переважала сувора врівноваженість, симетрія та центричність, являла собою оригінальну суміш прийомів українського та російського мистецтва⁵.

У XVIII ст. собор зазнав пошкоджень під час пожежі 1750 р. Зараз не відомо, наскільки серйозно він постраждав, однак пізніші документи яскраво характеризують його стан. Так, у 1788 р. архімандрит Ф. Чернявський звертався до Консисторії з проханням направити до Ніжина архітектора для огляду монастирських будівель і проведення ремонтних робіт, однак не отримав жодної відповіді. У 1793 р. він звернувся до генерал-губернатора М. Кречетнікова, який особисто приїхав до Ніжина і, оглянувши собор, наказав Чернігівській казенній палаті виділити для ремонту найбільших пошкоджень 500 крб. Нарешті, 31 жовтня 1796 р. чернігівський архієпископ В. Садковський надіслав листа до Синоду, в якому вказував, що хрести на банях храму зламани бурєю; дерев'яний дах прогнів, через що під час дощів протікає; в стінах собору з'явилися тріщини і хоча, за словами архітектора, не являють небезпеки, проте можуть викликати подальші пошкодження; майже всі вікна потребують капітального ремонту; а сам собор необхідно відштукатурити як ззовні, так і всередині⁶. В результаті цього 10 лютого 1797 р. Малоросійське губернське правління наказало ніжинському міському раднику Вольховському і чернігівському губернському архітектору Карташовському разом з асессором* Чернігівської казенної палати провести детальний огляд Благовіщенського собору і скласти кошторис⁷.

Однак уже 18 вересня 1797 р. архімандрит Ф. Чернявський рапортував до архієпископа, що 14 вересня в Ніжині сталася пожежа, яка майже повністю знищила обитель. У храмі згоріли п'ять куполів, дах і всі вікна, частково був пошкоджений іконостас⁸. За наказом Синоду від 31 грудня 1797 р. Чернігівській декастерії разом з Малоросійським губернським правлінням у присутності архітектора необхідно було провести огляд приміщень Ніжинського Благовіщенського монастиря, що постраждали внаслідок пожежі, і скласти новий кошторис відновлювальних робіт⁹.

Реконструкція велася повільними темпами, за короткий час грошей витратили багато, а зробили дуже мало: верхи собору покрили залізними пластинами, тріщини у стінах закріпили та замазали, на центральному куполі встановили позолочений хрест.

У березні 1811 р. архіандрит В. Черняєв звернувся до архієпископа М. Десницького з проханням виділити кошти для ремонту Благовіщенського собору, в стінах якого з'явилися великі тріщини. Настоятель самостійно розробив план реконструкції: спочатку необхідно було зробити арки по кутах великого купола та розібрати північну стіну над входом; у вівтарній частині над вікнами щілини розібрати та закласти їх по-новому; стелю розібрати чи підняти, бо вона вже лежала на сходах, через що і йшли тріщини в стінах; весь собор відштукатурити. 24 березня Чернігівська деканстерія дала дозвіл на проведення робіт¹⁰.

Відновлення проходило під керівництвом кам'яного майстра І. Петухова. Було відремонтовано верхні частини стін, замість фронтонів з'явилися трикутні щипці, розтесали вікна, побудували нові верхи зі шпильми, характерними для епохи класицизму. Тоді ж відновили іконостас та розписали стіни.

Інтер'єр Благовіщенського собору мало чим нагадував релігійну споруду, а церковні розписи були глибоко реалістичні, багаті різними побутовими сюжетами. Тут були пейзажі з рослинним і тваринним світом, які мало пов'язувалися з аскетичними канонічними образами візантійського живопису, вони не стільки прославляли потойбічний містичний світ, скільки відображали реальне життя на землі. Серед зображень – сім Вселенських соборів, портрети митрополита С. Яворського, князя Володимира Великого, імператорів Петра I і Олександра I.

У храмі розміщався семиярусний дерев'яний позолочений різний іконостас, який складався з трьох царських воріт, відповідно до трьох престолів: головного, що посередині, в пам'ять Благовіщення Божої Матері; розміщеного зліва – в пам'ять засновника обителі С. Яворського Св. Першомученика архідиякона Стефана, і з правого боку – в пам'ять Стрітіння Господня¹¹.

Поруч із Благовіщенським собором розташовувалася тепла церква святих Петра і Павла, побудована за життя С. Яворського, її ще називали „трапезною“, оскільки вона стояла поруч з братською трапезною. 10 червня 1804 р. архіандрит В. Черняєв у своєму докладі М. Десницькому вказував, що храм не відповідав своєму призначенню, оскільки через дуже малі розміри був не придатним для його відвідування. Настоятель просив замість південної частини огорожі монастиря збудувати ряд кам'яних лавок і перенести Петропавлівську церкву на другий поверх цього приміщення¹². У 1808 р. роботи були завершені, в новоствореному храмі встановили дерев'яний двоярусний іконостас, який складався з одних царських воріт на честь святих Петра і Павла. Пізніше, за архіандрита С. Покровського (1839 – 1846), церкву розширили і встановили новий іконостас, до якого приєднали ще два престоли, один на честь Введення у храм Божої Матері, а другий – на ім'я святителя Митрофана Воронежського. Проте невдовзі останній був закритий через брак місця у вівтарі.

Під теплою церквою на першому поверсі і далі вздовж південного боку монастиря збудували 21 торговельну лавку, в яких розмістили два входи до обителі. Перший називався святими воротами – навпроти південного входу до Благовіщенського собору, інший був поряд і вів до теплої церкви.

У південно-східній частині монастиря розташовувалась восьмикутна дзвіниця з 15 дзвонами. Майже в ряд з нею зі східного боку під прямим кутом розміщався двоповерховий корпус настоятельських келій. Перший поверх був збудований ще за С. Яворського, а в 1799 р. під час реконструкції монастиря добудували другий поверх і з'єднали його з Петропавлівською церквою.

Братські келії обителі розміщалися в одноповерховому приміщенні, яке стояло в північно-західній частині монастирського двору і складалося з 6 окремих келій. Крім того, у 1858 р. біля східної огорожі обителі збудували окремий будинок для казначея та декого з братії. В 1877 р. до нього приєднали кухню, а всередині, окрім

келій, розмістили братську трапезну. У північно-східній частині монастиря містився господарський двір з кухнями, сараями та конюшнею¹³.

Важливе значення в культурно-просвітницькій діяльності обителі відіграла бібліотека С. Яворського, яку він збирав упродовж усього життя і наприкінці 1721 р. заповів монастирю. Однак таке рішення він прийняв не одразу, спочатку хотів передати її своєму племіннику С. Шумському, який на той час навчався у Львові. 3 квітня 1721 р., відчуваючи, що сили поступово залишають його, і хвилюючись, щоб зібрання, яке нараховувало більше 600 книг, не потрапило в чужі руки, митрополит написав листа брату, ніжинському протопопу П. Яворському, з проханням викликати зі Львова і направити до нього С. Шумського, щоб у формальному порядку, через заповіт, передати йому своє духовне багатство¹⁴. С. Шумський, можливо, не захотів переривати навчання і не відгукнувся на прохання дядька. Тому в жовтні 1721 р. С. Яворський заповів бібліотеку Ніжинському Благовіщенському монастирю.

Під час передачі книг було складено два каталоги, завдяки чому можна отримати повні відомості про склад бібліотеки. Каталог № 1 написав сам митрополит у серпні 1721 р., а ким і коли складений каталог № 2 – невідомо, оскільки ім'я митрополита в ньому згадується в третій особі. Загалом обидва каталоги нараховують 609 пунктів. Це здебільшого друковані книги, 28 рукописів, серед яких і власні твори митрополита.

Що стосується мови, то більшість книг та рукописів, перелічених у каталогах, написані латиною (443), набагато менше російською (88) та польською (75), одна книга – французькою мовою. Книги, що входили до бібліотеки, можна розділити на три великі групи: рукописи С. Яворського, їх порівняно небагато; богословські та церковно-історичні трактати; книги світського характеру. Якщо звернутися до глибшого аналізу, то можна виділити такі підгрупи: книги священного писання, посібники для вивчення священного писання, твори отців та вчителів церкви, богословська та проповідницька література, церковна історія, життя святих, релігійні поезії, трактати з філософії, логіки, філології, краєзнавства, природознавства, видання історичного, юридичного та географічного змісту, збірки сентенцій, байок, анекдотів, світська поезія та різноманітні енциклопедії. Найвідоміші з них: „Алфавит рифмами сложенный” І. Максимовича, „Обед душевный” С. Полоцького, „Меч духовный” Л. Барановича, „Камінь віри” С. Яворського, твори Флавія, Плутарха, Аристотеля, Сенеки, Гомера, Еразма Роттердамського та ін¹⁵.

Факт передачі книг митрополит оформив у особливому „Тестаменті”, складеному в Петербурзі в жовтні 1721 р. Тут він писав, що передає свої книги Ніжинському монастирю з тією метою, щоб у ньому була власна бібліотека для вчених ієромонахів, які б могли нести свої знання до народу. Таким чином, він хотів зробити з обителі щось на кшталт середньовічних католицьких монастирів. За його ідеєю, монастир мав стати колегією вчених ченців, які, будучи матеріально забезпеченими, повинні жити скромно, розвивати ораторську майстерність та займатися створенням власних проповідей, інакше кажучи, бути тими, ким був сам С. Яворський у свої кращі літа. Побоюючись, щоб бібліотека не опинилася без відповідного догляду, митрополит помістив у „Тестаменті” цілий ряд настанов щодо зберігання та користування книгами:

1. Знайти зручне приміщення для зберігання книг, а якщо такого нема, то збудувати, і обов'язково кам'яне, із залізними затворами на випадок пожежі.

2. Обрати бережливого та відповідального ченця чи ієромонаха і призначити його бібліотекарем, щоб він постійно доглядав за книгами, провітрював приміщення і не ставив їх близько до стін.

3. Влітку виносити книги на подвір'я для просушування на сонці, але не всі одразу, а по частинах. Захищати їх від вологи та молі.

4. До бібліотеки дозволялося заходити тільки бібліотекарю та архімандриту.

5. Книги видавати тільки тим ченцям, які займалися складанням проповідей,

причому необхідно вимагати від них розписки. І архімандрит, і бібліотекар повинні слідкувати, щоб ті, хто виносить книги з бібліотеки, не забирали їх з собою.

6. А того, хто захоче ті книги вкрати, подарувати чи продати, митрополит застерігав анафемою¹⁶.

Частину бібліотеки, зареєстровану в каталозі № 2, митрополит власноруч передав архімандриту Ніжинського монастиря Є. Тихорському в Петербурзі, коли саме, точно не відомо, але, в будь-якому випадку, до жовтня 1721 р., оскільки у „Тестаменті”, датованому цим місяцем, говориться про це, як про dokonаний факт. Книги, перелік яких наведений у каталозі № 1, були перевезені до Москви наприкінці 1721 р., а звіди 16 листопада 1722 р. їх відіслали до Ніжина.

Однак бібліотека недовго слугувала ніжинським ченцям. Справа в тім, що в 1726 р. у Харкові відкрили слов'яно-греко-латинську школу, засновником якої був єпископ Є. Тихорський. За кілька років до цього він обіймав посаду архімандрита Ніжинського Благовіщенського монастиря. Новостворена школа, безумовно, мала потребу в книгах. Через Є. Тихорського, можливо, стало відомо, що в ніжинській обителі знаходилася значна бібліотека. Його наступник, Д. Богданович-Любимський, після призначення на Білгородську кафедру подав клопотання, і 10 вересня 1731 р. за участю Ф. Прокоповича був виданий указ про передачу книг С. Яворського до Харкова. Після підготовки відповідних документів 29 вересня Синод дав згоду, а 6 жовтня 1731 р. синодальний указ надіслали Київському архієпископу Р. Заборовському та Д. Богдановичу-Любимському. Зробивши копії, Р. Заборовський відіслав його до Благовіщенського монастиря разом з Ф. Янковським, архідияконом білгородського архієрейського дому, який, прибувши до Ніжина, до 5 січня 1732 р. склав опис бібліотеки і відправив її до Харкова, а 24 лютого 1732 р. Д. Богданович-Любимський звітував Синоду, що книги, привезені з Ніжина, прийняті і передані до училищного монастиря¹⁷.

Слід зазначити, що в Ніжинському Благовіщенському монастирі існувала бібліотека і після 1732 р., але вона була значно меншою, ніж зібрання С. Яворського. Обителі належали цінні книги, такі, як рукописний літопис Д. Ростовського, давні євангелія, надруковані у Москві, Києві та Львові, листи С. Яворського та інші книги релігійного змісту кінця XVII – XVIII ст. Загалом, за описом 1763 р., у бібліотеці Ніжинського Благовіщенського монастиря зберігалася 174 книги руською мовою, 8 – польською і 40 – латиною¹⁸.

Архітектурний ансамбль Ніжинського Благовіщенського монастиря – це визначна культурна та архітектурна пам'ятка початку XVIII ст. Його самобутня композиція була своєрідним відображенням барокових канонів, центральним розташуванням обителі у місті Ніжині та незначними розмірами території, яку він обіймав. Архітектура та інтер'єр Благовіщенського собору нетипові для культурних споруд барокової доби, поєднання прийомів українського та російського зодчества надавали йому особливої величі та краси, а дорогоцінні предмети церковної обрядовості, різний позолочений іконостас та рідкісні ікони, подаровані митрополитом С. Яворським та іншими благодійниками, підкреслювали його високий статус. Упродовж двох століть Ніжинський Благовіщенський монастир був не тільки духовним і релігійним центром м. Ніжина, а й значним осередком культури та просвіти, а в його стінах розміщалася одна з найкращих приватних колекцій того часу – бібліотека С. Яворського.

Джерела і література:

1. Логвин Г. Архітектура Українського бароко // Українське бароко. Матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців. АН України. – К., 1993. С. 227 – 229.

* Сажень – старовинна міра довжини, дорівнює 2,13 м.

2. Белоусович Л. Нежинский Благовещенский второклассный монастырь, называемый „Назарет” Пресвятой Богородицы // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям (далі ЧЕИ). – 1867. – № 19. – С. 622 – 625.

3. Курач С. До проблем існування і наукового вивчення іконопису на Принесенні // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 52.

- * Баня – опуклий дах, що має форму півкулі, купол.
 ** Стовп – внутрішня колона, опора.
 *** Апсида – вівтарний виступ у християнських храмах, перекритий півкуполком.
- 4 Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины в XVII – XVIII ст. – М., 1957. – С. 152 – 153.
- * Фронтон – завершення (зазвичай трикутне) фасаду будівлі, собору, колонади, обмежене двома нахилами даху з боків і карнизом у основі.
 ** Портал – архітектурно оформлений вхід до будівлі.
5. Самойленко Г., Самойленко С. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII – XX ст.: нариси культури. Частина 4. – Ніжин, 1998. – С. 48 – 50.
6. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 1. – Од. збер. 1557. – Арк. 165 – 167. Сборник документов о постройке Новой церкви вместо Рождество-Христовой в селе Козляничы Сосницкого повета; о ремонте каменной церкви Нежинского Благовещенского монастыря и др. документы об открытии церквей и др. общецерковные вопросы.
 * Ассесор – засідатель, гласний у казенній палаті.
7. Там само. – Арк. 173.
 8. Там само. – Арк. 176.
 9. Там само. – Арк. 182 – 183.
 10. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Од. збер. 1013. – Арк. 1–2. Дело о ремонте Нежинской Благовещенской церкви.
 11. Ніжинська філія Державного архіву Чернігівської області (далі НФДАЧО). – Ф. Р 6120. – Оп. 1. – Од. збер. 10. – Арк. 2. Описи церковного майна з актами прийомки та здачі Ніжинського Благовіщенського монастиря.
 12. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Од. збер. 222. – Арк. 1. Дело по ходатайству архимандрита Виктора об окончании строительства каменной колокольни Нежинского Благовещенского монастыря.
 13. Хойнацкий А. Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря, именуемого „Назарет Богородичен“, и его положение в настоящее время. – Нежин, 1906. – С. 87 – 93.
 14. Письмо Стефана Яворского к брату Павлу, протопопу Нежинскому, с просьбой прислать к нему Сильвестра Шумского // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. – К., 1914. – С. I – IV.
 15. Самойленко Г., Самойленко О., Самойленко С. Нариси культури Ніжина. Частина 3. Освіта та наука. – Ніжин, НДПІ, 1996. – С. 12 – 13.
 16. Завещание о библиотеке. С.-Петербург. Октябрь 1721 г. Тестамент // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. – К., 1914. – С. XXI – XXIII.
 17. Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. – К., 1914. – С. 54 – 59.
 18. Центральний державний історичний архів України у місті Києві. Ф. 127. – Оп. 1021. – Од. збер. 35. – Арк. 28 – 30. Опись церковных вещей Нежинского монастыря.

Олександр Тарасенко

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ АРХІЄПІСКОП ПАХОМІЙ (КЕДРОВ) (1876 – 1937)

Чернігівська єпархія має тисячолітню, але досі як слід не вивчену історію. Біографії чернігівських архієреїв маловідомі: “відпрацьовані” життєписи, либонь, найвизначніших постатей, як от Лазаря Барановича, Феодосія Углицького, Іоанна Максимовича, Антонія Стаховського, Ієрофея Малицького, Михайла Десницького, Філарета Гумілевського, Василя Богоявленського. Решта архіпастирів залишається майже або взагалі “незнайомою” не лише місцевим любителям старовини, а й фахівцям з церковної історії. В актуальності надолуження цієї прогалини в регіональній історії немає сумніву, адже відомо, наскільки цінними для історії Чернігово-Сіверщини є, наприклад, біографії представників світської влади – князів, воєвод, губернаторів, секретарів обкому чи голів держадміністрації.